

Сутність і зміст науки про рідномовні обов'язки українського громадянина в імперативах Івана Огієнка

Загальний контекст проблеми. Серед багатьох питань, які є актуальними для нашого суспільства – це питання мови. Ця актуалізація посилюється тим, що Україна презентує себе світові як поліетнічне утворення, в якому переплітаються економічні, соціально-політичні, національні, релігійно-конфесійні інтереси націй, народностей, племен.

Розв'язанню цієї проблеми здатне активно сприяти творче використання величезного спадку видатного вченого-мовознавця, патріота, культурного й релігійного діяча Івана Огієнка (митрополита Іларіона).

За глибоким переконанням вченого, мова – найцінніший скарб, чарівна перлина, вічне небо, уквітчане зірками. «Рідна мова, – писав І. Огієнко, – це найважливіша основа, що на ній зростає духовно й культурно кожний народ... рідна мова – то сила культури, а культура – сила народу. Тому зрозуміло, чому всі культурні народи ставляться до своєї рідної мови з найбільшою святістю, з найчулішою опікою. Рідна мова глибоко пересякає наше духовне життя – приватне й державне. Давно вже стверджено, що тільки рідна мова приносить людині найбільше й найглибше особисте щастя, а державі – найсильніші патріотичні характери. Без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації – нема державності, як найвищої громадської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення» [3, с. 3].

З огляду такого підходу, Іван Огієнко ставив собі за мету глибинно вивчити історію української літературної мови, культури і на цій основі побудувати науку про рідномовні обов'язки українського громадянина. Ця мета здійснювалася вченим у надто тяжких умовах життя – особистого і суспільного. Але все-таки вона здійснювалася, і серед тисячі наукових праць, публіцистичних творів перлинно засяяли такі, як: «Історія української

літературної мови» [2], «Українська культура» [5], «Наука про рідномовні обов'язки» [3], «Тарас Шевченко» [4] та ін.

Свої наукові дослідження Іван Огієнко реалізує у вивченні різноманітних джерел, передусім першодруків, архівних матеріалів, рукописів, монографічних видань тощо. Це уможливило йому здійснити аналіз становлення й розвитку української мови і культури від найдавніших часів до другої половини ХХ ст. Учений довів, що українська мова як головна складова культури українського народу є своєрідною, оригінальною, вона формувалася тисячоліттями й природно, що міцно утвердилася серед мов народів планети. Отже, тут чітко використовується *космологічний (ноосферний) підхід* вченого до творення й функціонування мови. Саме на цих засадах людина й соціум шукають гармонії між світом, космосом, людством і собою. Вчений переконливо довів, що особливе місце у творенні літературної мови посідає творчість геніального Тараса Шевченка. «Мова Тараса Шевченка... стала наріжним каменем дальшої нашої літературної мови... Шевченко перший у нас глибоко зрозумів вагу літературної мови в письменстві й тому творив її пильнуючи, щоб була вона якнайкращою» [4, с. 286]. І далі: «Чисто народна своєю побудовою мова і глибоко національно-патріотичний зміст його творів зробили його найріднішим сином свого народу, більш того – його пророком» [4, с. 290].

У своїх пошуках Іван Огієнко не обмежується космологічним підходом, вчений також обґрунтовує і *психологічний (психосферний) підхід*, який, як відомо, був притаманний В. Гумбольдту, О. Потебні, Л. Виготському, М. Бахтіну та іншим вченим. Цей підхід є необхідним людині з погляду пошуку душевної сумісності з іншими індивідами та можливості реалізації свого інтелекту, волі й емоцій. Душевний зміст української мови особливо відчувається у пісні, яка дозволяє людині перелити свої глибинні почуття в почуттєвий світ іншої (іншого). Натомість душевна сумісність не заперечує високості Духу, волі. Мова є і тим органом, який виражає силу Духа народу, його потреби й прагнення [7].

Наукові розвідки Івана Огієнка щодо сутності і змісту мови та рідномовних обов'язків базується також на *соціальному (соціосферному)* ґрунті, де людина шукає гармонії соціальних відносин між собою й іншими людьми соціуму на рівні морально-етичних, естетичних, ментальних відносин. Науковець доводить, що соціальна й національна єдність українського народу – це вірний шлях його перемог і здобутків. І, навпаки, брак належної національної, суспільної єдності негативно відбивається на його житті, і дуже часто використовується ворогами України. «Рідна й літературна мова – органи надзвичайно ніжні й чутливі, – навіть найменші недостачі й потрясіння життя приватного чи всенародного помітно відбиваються на них» [3, с. 5].

Такі застереження вченого слід особливо уважно враховувати сьогодні, оскільки ситуація війни, в якій опинилася Україна під навалом російської агресії і внутрішнього сепаратизму, зачіпають не лише питання мови, а й всього суспільного життя української нації.

Варто звернути увагу й на таких аспектах аналізу сутності й змісту науки рідномовних обов'язків українського громадянина, як суспільно-виробничий і родово-родинний.

Суспільно-виробничий (профісфера). В ній людина прагне реалізувати засобами мовної діяльності свої громадянські права і можливості на рівні професійно-виробничих, економічних, майнових відносин тощо. Часто-густо недосконале знання особистістю української мови стає на заваді такій реалізації, вона багато втрачає, проте шукає вини в інших, державі, але не в собі. Не секрет, що і до цього часу є значна кількість громадян України, які погано володіють українською мовою, а головне – не прагнуть її вивчати і вдосконалювати. Інші, взагалі вважають її непотрібною для вивчення, чим неймовірно збіднюють свій духовний, моральний світ.

Надзвичайно важливим у розумінні сутності і змісту мови й рідномовних обов'язків є *родово-родинний (генетичний) концепт*. Генетична пам'ять роду спонукає до певного типу традиційного звичаєвого спілкування,

утвердження гуманних відносин. Родово-родинний підхід у питаннях мови міцно стає не перешкодою «винародовленню», втраті ідентичності індивіда і всієї нації. «Мовне винародовлення, – писав Іван Огієнко, – завжди призводить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів. Через це мовно винародовленого уважай за духовно прокаженого: не май із ним жодних стосунків, як із заразливо хворим» [3, с. 63].

Конкретний контекст проблеми. Загальний контекст проблеми мови й рідномовних обов'язків українського громадянина вимагає його конкретизації. Отже, подальший аналіз має бути спрямований на основні положення праці Івана Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки» [3].

Перший пункт, на якому наголошує науковець – це вироблення чіткої *рідномовної політики*. «Збір державних і приватних практик найкращого розвою рідної й літературної мови, потрібних для скорішого духовного поступу народу та його культури зветься рідномовною політикою або наукою про рідномовні обов'язки. Через те, що рідна мова – найголовніший ґрунт, на якому духовно зростає й цвіте нація, рідномовна політика – це найважливіша політика всякого народу, яку конче мусить знати кожен інтелігент, якщо бажає бути свідомим членом своєї нації, якщо бажає своєму народові стати сильною нацією» [3, с. 5]. Далі Іван Огієнко переконливо доводить, що знання рідномовних обов'язків сильно підносить національну свідомість, а вона – найкращий ґрунт для знання і розвитку соборної літературної мови. Принагідно зазначимо: незважаючи на те, що минуло майже сто років відтоді, коли про це писав великий патріот України – Іван Огієнко, все ж рідномовна політика в нашій державі є надто недосконалою. Біда не стільки в тому, що чогось не вистачає на теоретичному рівні – ключові моменти визначені і в Конституції України, і в Постанові Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 р. «Про затвердження комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови», але найгірше те, що практично мало зреалізованими є головні положення цих нормативних документів. Українська мова не лише слабо впроваджується

на побутовому рівні, а й на державному. Навіть у найвищому законодавчому органі – Верховній Раді України значна кількість депутатів спілкується виключно не державною, а іноземною мовою. Годі вже й говорити про різного роду чиновників: від міністрів до звичайних чиновників. Втім і в цьому питанні Іван Огієнко був категоричним: «Урядники на державній та громадянській службі мусять добре знати свою соборну літературну мову й вимову й свій соборний правопис» [3, с. 58].

Прикметно, що Іван Огієнко послідовно обстоював думку, згідно з якою – у будь-якій установі, на будь-якому виробництві, а тим більше в закладах освіти – має панувати не «говіркова» мова, не діалект, а всезагальна літературна мова, бо лише вона є об'єднавчою силою нації. «Говіркова мова ніколи не може бути мовою всенаціональною, – для цього кожний народ утворює собі особливу соборну *літературну мову*, спільну й обов'язкову для всіх його племен. Літературна мова – це найцінніше й найважливіше оруддя духовної культури та найміцніший цемент єдності нації, а тому всі народи оточують її найпильнішою опікою» [3, с. 3-4].

Отже, головним гаслом, яке сформував Іван Огієнко у мовному питанні має бути «Для одного народу – одна літературна мова, вимова і правопис».

Рідномовна політика має бути спрямована на створення умов для всіх народів і племен, які населяють Україну. «Кожна держава, що дбає про своє майбутнє, мусить давати своїм меншинам повну змогу нормально розвивати свої літературні мови» [3, с. 8]. Ця надзвичайно важлива теза у вченого має свою антитезу: «Держава, що не дає своїм меншинам змоги нормально розвивати свої літературні мови, робить із них своїх неприхильників, що завжди загрожуватимуть політичній силі її» [3, с. 9]. Далі автором наголошується, що рідномовні обов'язки у сенсі своєї всенародної літературної мови держава виконує через усі соціальні інститути – «церкву, школу, пресу, письменників, уряд, судівництво, інтелігенцію, театр, кіно, радіо та ін., що зобов'язані вживати доброї соборної літературної мови» [3, с. 8].

Учений також сформулював важливе положення, яке пронизане турботою про збереження мови своєї еміграції. «Держава зобов'язана пильно й безперестанно дбати про мову своєї еміграції, змушуючи її вживати тільки соборної літературної мови й вимови та соборного правопису й не допускаючи її до мовного винародовлення» [3, с. 8].

Принагідно зазначимо, що це положення практично не могло реалізуватися за радянських часів, оскільки радянське суспільство було закритим, існувала «залізна завіса» між ним та іншими державами. І лише після проголошення України незалежною державою стало можливим здійснення державної політики, спрямованої на тісні зв'язки з українською діаспорою на різних континентах, надання можливості українцям – громадянам інших держав, відвідати свою рідну землю вклонитися їй. Хоча і тут не без проблем. Досі для України не працює безвізовий режим, є країни, які недружелюбно ставляться до українців і т. ін., що викликає їх справедливе обурення.

Чітко й мудро визначив І. Огієнко низку найперших і найважливіших рідномовних обов'язків кожного українського громадянина (всього їх 16), але є десять найголовніших заповідей свідомої особистості-патріота. Наведемо деякі з них:

1. Кожен має зберігати честь мови, як свою власну, як честь нації. Всюди розмовляти лише рідною мовою, інакше він чинить великий гріх. Варто кожному усвідомити, що мова – це серце народу: гине мова – гине народ.

2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ.

3. Літературна мова – то головний двигун духовної культури народу, то найміцніша основа її [3, с. 11-12].

Учений акцентує на тому, що кожен громадянин має постійно вивчати, удосконалювати знання української мови, де лише можливо, підтримувати свої національно-патріотичні видання. «Добрий стан національних видань – то могутня сила народу й запевнення розвою рідної мови, а висота її накладу

– то ступінь національної самосвідомості народу» [3, с. 11]. Ця справедлива теза науковця сьогодні далеко не всіма, навіть свідомими українцями може бути виконаною. Той жалюгідний стан, у якому перебуває нині українська інтелігенція, не дозволяє здійснити навіть передоплату найнеобхідніших професійних видань, а видання результатів фундаментальних досліджень навіть у Національній академії педагогічних наук ніколи не перевищувало 300 примірників.

У такі ж умови поставлені й українські письменники, коли їх прекрасні художні твори коштом держави майже не друкуються, а самотужки здійснити це для більшості майстрів пера – просто неможливо. Не випадково сьогодні у літературних газетах з'являються статті з промовистою назвою «Кілька нотаток про смерть... української літератури», «Живі мерці, або ще кілька нотаток про смерть української літератури», де автори з великою тривогою і болем пишуть про реальний стан і проблеми цього надважливого виду мистецтва [1, с. 4-5; 7, с. 4-5].

Виразними у справі мови й рідномовних обов'язків є вимоги Івана Огієнка і до вчених. Видатний науковець, який був вимогливим передусім до себе, писав: «Кожний учений мусить писати свої праці, особливо ж шкільні підручники, тільки соборною літературною мовою, щоб вони тим самим ставали всенаціональним добром. Писати наукові праці місцевою мовою недопустимо» [3, с. 52]. На жаль, така ситуація, коли деякі українські науковці пишуть свої підручники, посібники нерідною мовою не така вже й рідкісна. Деякі з науковців пояснюють цей факт поганим знанням української мови, певним середовищем, навіть більш широкими можливостями трансляції своїх здобутків. Очевидно, що тут далеко не все добре із світоглядом таких науковців. Є й інша проблема. Справді, досконале знання української мови притаманне лише деякій частині філологів. Навіть «іноземці-філологи» часто-густо пишуть з великою кількістю помилок, неграмотно, або ж так «закручено», що й зрозуміти з першого разу – годі. Вболіваючи за чистоту української літературної мови, Іван Огієнко

наполягав на тому, що вчений має дотримуватися чіткого й простого стилю викладу своїх думок: «... ясний і простий стиль – то найкращий стиль», а «популярний виклад – то найцінніший виклад» [3, с. 53].

Що ж стосується використання наукової термінології, то І. Огієнко займає також однозначну позицію у цьому питанні. Вчений писав: «Як єдність літературної мови, вимови, правопису, так і єдність наукової термінології конче необхідна для кожного народу, бо допомагає розвитку науки й витворює корисне почуття єдності народу» [3, с. 55]. Науковець переконливо доводить, що усі вчені в усіх своїх наукових працях, особливо в шкільних підручниках, зобов'язані постійно дотримуватися однієї для всієї нації спільної, наукової термінології. «Єдність шкільної термінології: граматичної, математичної, природничої й т. ін. по школах, у підручниках і в наукових статтях необхідна насамперед; недотримання цієї вимоги сильно шкодить моральному розвитку літературної мови» [3, с. 55]. Що ж стосується конкретних вимог до наукової термінології, то, на думку І. Огієнка, вона має відповідати таким засадам: а) творитися на рідномовній основі; б) найповніше відповідати вкладеній в неї думці; в) не має викликати якоїсь двозначності, іншого розуміння, тлумачення, особливо уважно слід вживати чужомовні слова. Є ті слова, які запозичені давно і набули статусу загальноновизнаних, отже, вони є активно вживаними. До прикладу, більшість термінів, запозичених із неслов'янських мов, функціонують у термінологічній системі української мови як слова, які пристосувалися до норм орфоепії та орфографії мови-реципієнта: абонемент, альбом, брошура, буклет, бібліотека, графіка, поліграфія (з грець.); автор, анотація, ілюстрація, коректор (з лат.); абзац, капітал, шрифт (з нім.); репринт (з англ.); аббревіатура (з італ.); альманах (з араб.).

Співзвучними з українськими залишається багато російських термінів: рос. пробел – укр. пробіл, рос. разрядка – укр. розрядка, рос. сверка – укр. звірка та ін. у більшості випадків українські та російські відповідники

функціонують як переклади, наприклад: рос. закраска – укр. зафарбування, рос. обложка – укр. обкладинка та ін.

Нові ж слова, як правило, не мають статусу загальноживаних. Натомість останнім часом чужоземні слова все більше і більше засмічують українську мову. Наприклад, такі слова як «маркетинг», «менеджмент», «офшори» і т. ін. вже повсюдно використовуються в побуті, науці, хоча їм є цілком адекватні українські заміники.

В українському літературознавстві в останні роки з'явилися терміни, які мають емоційно-оцінні ознаки, що цілком заперечується в науковій термінології. Це, насамперед, терміни типу «фантазмагорійна література», «хімерний роман», «галантно-героїчний роман», «несамовитий роман» і т. ін.

Аналіз змісту цих термінів свідчить про те, що далеко не всі вони можуть сприйматися однозначно; окремі з них потребують уточнення значення, конкретизації іменованих ними понять; низка термінів, на нашу думку, в українській мові не має права на існування, бо фактично відсутні поняття, які їм приписуються; врешті значна частина термінів має виразне емоційно-експресивне забарвлення, що не допускається в науковій термінології. Тому надзвичайно слушною є порада Івана Огієнка: «Збагачуйте своє літературну мову й не вживайте чужих ялових слів!» [3, с. 62].

Принципово важливою у площині рідномовних обов'язків є думка великого педагога щодо ролі учителя. Свій імператив Іван Огієнко формулює у такий спосіб: «Кожний учитель – якого б фаху він не був – мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителю оправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю» [3, с. 37]. І далі: «Як у школі, так і поза нею, учитель повинен говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення» [3, с. 37]. Ця вимога науковця далеко не завжди учителями виконується сьогодні.

особливо це стосується учителів фізичного виховання, природознавства, математики, хімії тощо. Деякі вчителі вважають, що за межами школи вони знімають з себе цей «тягар обов'язку» і спілкуються чужою мовою. Таку поведінку рано чи пізно помічають учні, серед яких відбувається роздвоєння: одні засуджують, а інші виправдовують своїх учителів, або ставляться зовсім байдуже. У будь-якому випадку це завдає великої шкоди у справі виховання молоді.

Глибокий зміст закладено у вимогах вченого до батьків, які з самого малечку мають прищеплювати любов до своєї рідної мови. Іван Огієнко звертається до батьків словами щирого прохання: «Виховуйте своїх дітей тільки рідною мовою, бо тільки мова принесе їм найбільше духовних цінностей. Пам'ятайте, що діти вважатимуть за рідну тільки ту мову, що панує у вашій родині» [3, с. 38-39]. Батьки, що виховують дитину рідною мовою, прищеплюють їй найвищі моральні чесноти, формують сильний характер, а водночас – патріотизм, честь і гідність. І. Огієнко був переконаний: «Дитина, вихована нерідною мовою, ніколи не буде для свого народу національно сильною і морально міцною». На жаль, доводиться констатувати, що далеко не всі молоді люди добре знають рідну літературну мову, часто використовують різного типу вульгаризми, сленги тощо. Із їх великої кількості наведемо лише деякі: впадло – ліньки; бабки – гроші; повна лажа (торба) – неприємність; чувак – хлопець, парубок; пофіг – все одно, байдуже; фігово – погано; блін – невдоволення; фільтруй базар – контролюй своє мовлення; відмазка – відмова та ін.

Як людина високо духовного чину – митрополит Іларіон постійно підкреслював велику роль церкви і духовенства у поширенні й утвердженні рідної літературної мови. Він писав: «Кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри. Рідна мова – шлях до Бога... Усі церковні богослужіння мусять відправлятися тільки живою мовою свого народу, як то було й у давнину» [3, с. 30]. Застосовуючи образні порівняння, Іван Огієнко зазначає: народ, який

слухає служби Божої в нерідній йому мові, подібний до в'язня, який сприймає світ Божий через ґрати в'язниці. Кожен священник зобов'язаний добре знати рідну мову і повинен навчитися добре володіти нею, використовуючи вироблені закони і принципи гомілетики. «Священик, що вживає в родинному житті або в розмові з вірними чужої їм мови, чинить тим непростий гріх перед ними й Церквою» [3, с. 33].

Виняткову значущість в утвердженні й поширенні серед народу рідномовних обов'язків Іван Огієнко надавав пресі. Його думка у цьому питанні була чіткою і прозорою: преса і взагалі всі видання зобов'язані плекати ідею всенародної єдності народу. Тому кожне видання, якого б фаху не було воно, має видаватися тільки зразковою соборною літературною мовою й загальним українським правописом. Особлива відповідальність за це покладається на редакторів і коректорів, а також на всіх робітників пера. Преса не має будуватися на «смажених фактах», вона повинна бути правдивою, щоб читач їй вірив і підтримував.

На основі викладеного можна зробити такі висновки:

1. Геній народу витворив і передав нам у спадок лінгвістичне багатство – мову. Іван Огієнко, як талановитий учений, справжній патріот української нації сформулював головні положення науки про рідномовні обов'язки кожної особистості і суспільства в цілому.

2. Мова, як головна складова української культури, митрополитом Іларіоном розглядається на рівні тотожності з духом, і в цьому сенсі вона підноситься до божественного начала. Мова – це не просто засіб спілкування людей, підтримки суспільних зв'язків: вона закладена у самій природі людини і необхідна для розвитку її духовних сил та формування світогляду.

3. Функціонування й розвиток мови вимагає вироблення чіткої й ґрунтовної рідномовної політики, яка б не була формальним викладом тих чи інших положень, а була б насправді народною, гуманною і реально втілювалася в життя.

4. Обов'язком усіх суспільних інститутів: школи, церкви, батьків, учителів, науковців, преси, всього громадянства й кожної особистості окремо – виконувати свої рідномовні обов'язки, дбати про здійснення рідномовної політики і цим утверджувати українську мову серед інших народів світу.

1. Кіяновська М. Кілька нотаток про смерть... української літератури / М. Кіяновська // Нова неділя. Часопис. Числа 6-7 (46-47), липень-серпень, 2015. – С. 4-5.

2. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд, авт. іст-біограф. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.

3. Огієнко Іван. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / Іван Огієнко /. – Жовква : друкарня оо. Василян, 1936. – 72 с.

4. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / Упоряд, авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2002. – 440 с.

5. Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко /. – Київ : фірма «Довіра», 1992. – 140 с.

6. Пашенко В. О. Іван Іванович Огієнко / В. О. Пашенко / Персоналії в історії національної педагогіки : 22 видатних українських педагоги : Підручник / А. М. Бойко. В. Д. Бородіна та ін.; під аг. ред. А. М. Бойко. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – С. 490-503.

7. Стасіневич Є. Живі мерці, або ще кілька нотаток про смерть української літератури / Є. Стасіневич // Нова неділя. Часопис. Числа 6-7 (46-47), липень-серпень, 2015. – С. 4-5.